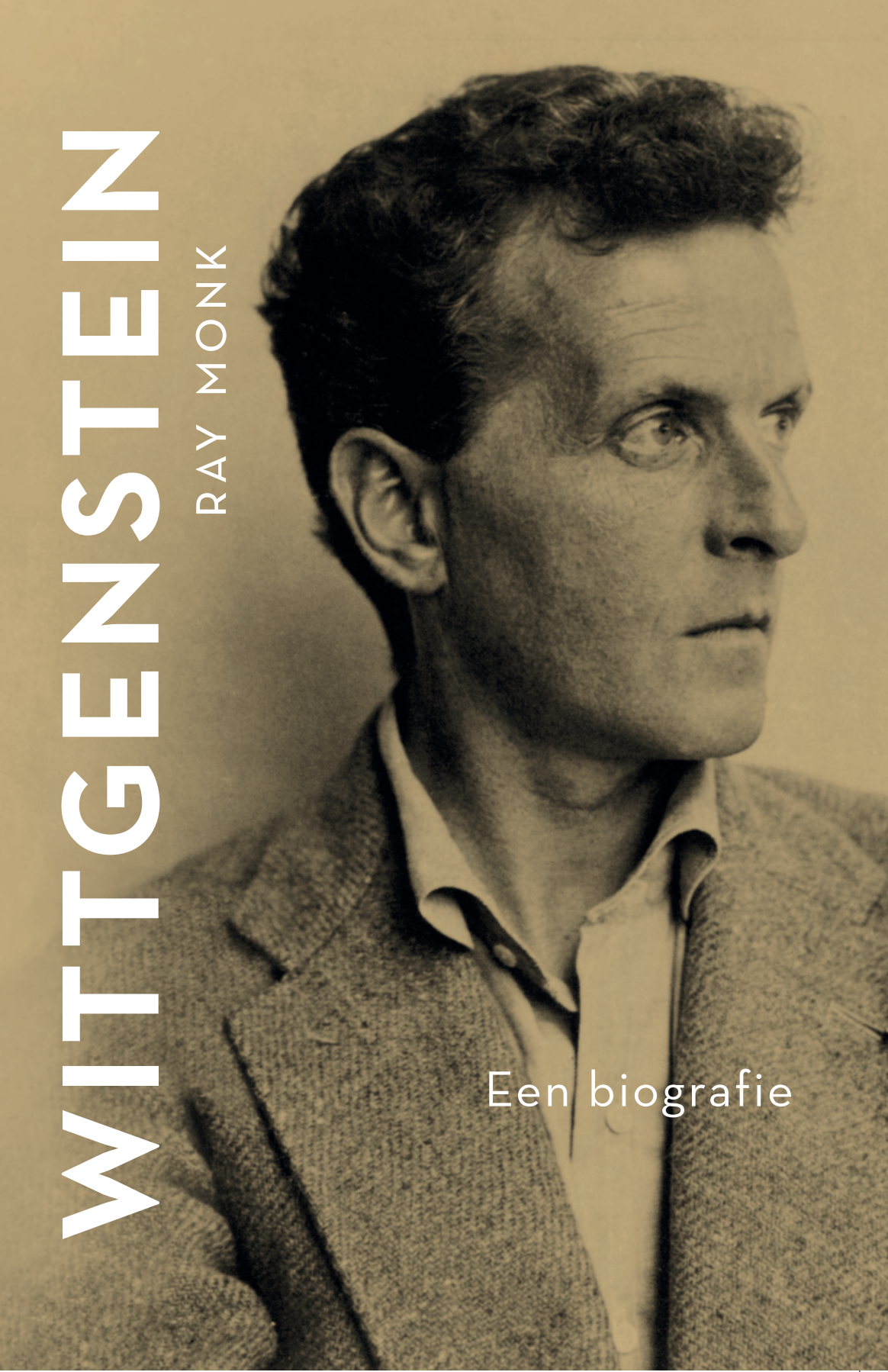

WITTGENSTEIN

RAY MONK

Een biografie

Inhoud

Voorwoord Bert Keizer	9
Inleiding	15
I 1889-1919	17
1 Het laboratorium voor zelfvernietiging	19
2 Manchester	54
3 Russells protégé	63
4 Russells leermeester	93
5 Noorwegen	124
6 Achter de linies	139
7 Aan het front	175
II 1919-1928	207
8 De waarheid is nog niet een boek	209
9 ‘Een echt boerendorp’	234
10 Uit de negorij	279
III 1929-1941	299
11 De wederopstanding	301
12 De ‘verificationistische fase’	331
13 De mist trekt op	348
14 Een nieuw begin	361
15 Francis	381
16 Taalspelen: de ‘blue’ en ‘brown books’	390
17 Eén met het volk	402
18 Belijdenissen	418
19 ‘Finis Austriae’	443
20 Hoogleraar tegen beter weten in	462

IV 1941-1951	493
21 In oorlog	495
22 Swansea	524
23 De duisternis van deze tijd	538
24 Een ander gezichtspunt	557
25 Ierland	590
26 Ontheemd	622
27 'Storeys End'	649
Appendix: Bartleys Wittgenstein en de dagboeken in code	655
Noten	662
Verantwoording	707
Korte bibliografie	708
Register	715

I

Het laboratorium voor zelfvernietiging

‘Waarom zou iemand de waarheid spreken wanneer hij er meer bij is gebaat te liegen?’ Dat was het onderwerp van de vroegste filosofische overpeinzing die van Ludwig Wittgenstein is opgetekend. Op acht- of negenjarige leeftijd bleef hij eens in een deuropening staan om over dit probleem na te denken. Omdat hij geen bevredigend antwoord kon bedenken, kwam hij tot de slotsom dat het uiteindelijk niet verkeerd was om onder dergelijke omstandigheden te liegen. In een latere fase van zijn leven beschrijft hij dit voorval als ‘een ervaring die, als zij niet beslissend was voor mijn toekomstige manier van leven, toch in ieder geval kenmerkend was voor mijn houding in die tijd.’

In één opzicht is dit voorval kenmerkend voor heel zijn leven. Anders dan bijvoorbeeld Bertrand Russell, die zich aan de filosofie wijdde in de hoop zekerheid te vinden waar hij eerst alleen twijfel had gekend, werd Wittgenstein ertoe aangetrokken door een dwangmatige neiging zich met zulke vragen bezig te houden. De filosofie, zou men kunnen zeggen, drong zich aan hem op en niet andersom. De dilemma’s van de filosofie onderging hij als ongewenste indringers, als raadsels die zich aan hem opdrongen en hem in hun greep hielden, die hem belemmerden in zijn dagelijks leven tot hij ze kon uitbannen door middel van een bevredigende oplossing.

Toch is het antwoord van de jonge Wittgenstein op dit probleem in een ander opzicht zeer weinig kenmerkend. Het luchthartige aanvaarden van oneerlijkheid is in wezen onverenigbaar met de onverbiddelijke oprechtheid waar Wittgenstein als volwassene om werd bewonderd en gevreesd. Het is eveneens onverenigbaar met zijn wezen als filosoof. ‘Noem me een waarheidszoeker,’ schreef hij eens aan zijn

zus (die hem in een aan hem gerichte brief een groot filosoof had genoemd), ‘dan ben ik tevreden.’

Dit duidt niet op een verandering van mening, maar op een karakterverandering – de eerste van vele in een leven dat wordt gekenmerkt door een hele reeks van dergelijke veranderingen, die alle optraden na een crisis en waar hij naar probeerde te leven vanuit de overtuiging dat hij zelf de oorzaak van de crisis was. Zijn leven heeft veel weg van een voortdurende strijd met zijn persoonlijke aard. Voor zover hij iets bereikte, was dit gewoonlijk het geval in het besef dat hij dit tot stand had gebracht *ondanks* zijn karakter. Het hoogste dat hij in die zin zou kunnen bereiken, zou een complete overwinning op zichzelf zijn – een verandering die de filosofie als zodanig overbodig zou maken.

Toen iemand later in zijn leven eens tegen hem opmerkte dat de kinderlijke onschuld van G.E. Moore in diens voordeel was, voerde Wittgenstein daartegen een bedenking aan. ‘Dat begrijp ik niet,’ zei hij, ‘tenzij het ook een *kind* tot voordeel strekt. Want je spreekt niet over de onschuld van een mens die daarvoor heeft gestreden, maar over een onschuld die het gevolg is van de natuurlijke afwezigheid van verleiding.’

Deze opmerking duidt op zelfkennis. Wittgensteins karakter – de dwingende, onbuigzame, dominerende persoonlijkheid die telkens naar voren komt in de vele herinneringen aan hem die zijn vrienden en studenten hebben beschreven – was werkelijk iets waarvoor hij moest vechten. Als kind had hij een lieve en inschikkelijke houding – hij wilde behagen en zich voegen en hij was, zoals we reeds zagen, bereid om de waarheid om te buigen. Het verhaal van zijn eerste achttien levensjaren staat vooral in het teken van deze strijd, van de krachten in hem en buiten hemzelf die hem tot een dergelijke transformatie dwongen.

Ludwig Josef Johann Wittgenstein werd geboren op 26 april 1889 als het achtste en jongste kind van een van de rijkste families in het Westen van de Habsburgers. De naam van de familie en haar rijkdom hebben sommigen doen veronderstellen dat er verwantschap bestond met een Duitse adellijke familie, de Sayn-Wittgensteins. Dit klopt echter niet. De familie droeg de naam Wittgenstein pas sinds drie generaties. De naam was aangenomen door Ludwigs overgrootvader van vaderskant, Moses Maier, die als rentmeester werkte voor de vorstelijke familie en die, na het decreet van Napoleon in 1808 waarin van joden werd geëist dat zij een achternaam aannamen, de naam van zijn werkgevers overnam.

Binnen de familie ontstond de legende dat de zoon van Moses Maier, Hermann Christian Wittgenstein, een onwettige nazaat van een prins was (of deze nu uit het huis Wittgenstein, Waldeck of Esterhazy stamde is afhankelijk van de versie van het verhaal), maar er bestaan geen gegronde redenen om dit te geloven. Het waarheidsgehalte van het verhaal wordt des te twijfelachtiger doordat de oorsprong ervan lijkt terug te voeren tot de tijd waarin de familie trachtte (overigens met succes, zoals we later zullen zien) zich onder de Neurenbergse rassenwetten een andere herkomst aan te meten.

Het verhaal zou Hermann Wittgenstein zelf, die zijn tweede voor-naam Christian aannam in een opzettelijke poging zich af te wenden van zijn joodse afstamming, ongetwijfeld in zijn kraam te pas gekomen zijn. Hij verbrak alle banden met de joodse gemeenschap waaruit hij afkomstig was toen hij zijn geboorteplaats Korbach verliet en in Leipzig ging wonen, waar hij een geslaagde wolhandelaar werd, die zijn waren inkocht in Hongarije en Polen en doorverkocht naar Engeland en Nederland. Hij huwde met een dochter uit een vooraanstaande joodse, Weense familie, Fanny Figdor, maar voor hun huwelijk in 1838 was ook zij overgegaan tot het protestantse geloof.

Tegen de tijd dat zij in de jaren vijftig van de negentiende eeuw naar Wenen verhuisden, beschouwden de Wittgensteins zich waarschijnlijk niet meer als joden. Hermann Christian droeg zelfs het stempel antisemiet te zijn en hij verbood zijn nakomelingen resoluut met joden te trouwen. Het was een groot gezin – bestaande uit acht dochters en drie zoons – en de kinderen hielden zich aan het gebod van hun vader en trouwden binnen protestantse Weense families met beoefenaren van vrije beroepen. Op die manier ontstond een web van rechters, advocaten, professoren en geestelijken waarop de Wittgensteins konden terugvallen wanneer zij van de diensten van een van deze beroepsgroepen gebruik moesten maken. De assimilatie van het gezin was zo volkomen dat een van de dochters van Hermann haar broer Louis moest vragen of de geruchten die zij had gehoord over hun joodse afkomst klopten. *‘Pur sang, Milly,’* antwoordde hij, *‘pur sang.’*

De situatie verschilde niet zozeer van die van vele andere vooraanstaande Weense families: ongeacht hoezeer zij waren geïntegreerd in de Weense middenstand, en ongeacht hoezeer zij met hun oorsprong hadden gebroken, zij bleven toch – op een ondoorgrondelijke wijze – ‘door en door’ joods.

De Wittgensteins maakten (in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Freuds) op geen enkele wijze deel uit van een joodse gemeenschap –

behalve in de vluchtige, maar niettemin belangrijke zin waarin het gehele Weense leven was doortrokken van het jodendom – en het joodse geloof speelde ook geen enkele rol in de opvoeding van de kinderen. Hun cultuur was geheel en al Duits. Fanny Wittgenstein stamde uit een koopmansgeslacht met nauwe banden met het Oostenrijkse culturele leven. Ze waren bevriend met de dichter Franz Grillparzer en stonden bij beeldende kunstenaars in aanzien als enthousiaste verzamelaars met een goede smaak. Een neef van haar was de beroemde vioolvirtuoos Joseph Joachim en zij en Hermann speelden een beslissende rol in de ontwikkeling van zijn talent. Op zijn twaalfde werd hij door hen geadopteerd en zij lieten hem bij Felix Mendelssohn studeren. Toen de componist vroeg wat hij de jongen moest bijbrengen antwoordde Hermann Wittgenstein: ‘Laat hem de lucht inademen die u zelf inademt!’

Via Joachim maakte de familie kennis met Johannes Brahms, en ze waardeerden de vriendschap met hem meer dan alle andere. Brahms gaf de dochters van Hermann en Fanny pianoles en later bezocht hij regelmatig de muzikale soirees die de Wittgensteins gaven. Ten minste één van zijn grotere werken – het klarinetkwintet – werd voor het eerst opgevoerd in het huis van de Wittgensteins.

Dat was de lucht die de Wittgensteins inademden – een atmosfeer van culturele bezigheden en een prettig leven in aanzien, alleen enigszins verstoord door de kwalijke reuk van het antisemitisme, waarvan ook maar het geringste vleugje voldoende was om hen blijvend te herinneren aan hun ‘niet-Arische’ oorsprong.

De opmerking van zijn grootvader tegen Mendelssohn vond vele jaren later weerklank in een uitspraak van Ludwig Wittgenstein toen hij er bij een van zijn studenten in Cambridge, Maurice Drury, op aandrong de universiteit te verlaten. ‘Er is,’ zo zei hij tegen hem, ‘voor jou geen zuurstof in Cambridge.’ Drury, meende hij, deed er beter aan een baan in het werkersmilieu te zoeken, waar de lucht gezonder was. Wat hem zelf betreft – in verband met zijn eigen beslissing om in Cambridge te blijven – onderging de beeldspraak een opmerkelijke wending: ‘Voor mij doet het er niet toe,’ zei hij tegen Drury. ‘Ik producer mijn eigen zuurstof.’

Zijn vader, Karl Wittgenstein, had een soortgelijke onafhankelijkheid tentoongespreid met betrekking tot de atmosfeer waarin hij was opgegroeid, en hij bezat dezelfde vastberadenheid om zijn eigen atmosfeer te kweken. Karl was het buitenbeentje onder de kinderen van Hermann en Fanny – de enige wiens leven niet in het teken stond van

hun ambities. Hij was een lastig kind en hij verzette zich van jongs af aan tegen de formele omgangstoon en de autoritaire houding van zijn ouders; hij wees hun pogingen af om hem het soort klassieke opleiding te geven dat in overeenstemming was met zijn afkomst uit een geboede Weense familie.

Toen hij elf jaar oud was, probeerde hij van huis weg te lopen. Op zijn zeventiende werd hij van school gestuurd omdat hij een opstel had geschreven waarin hij de onsterfelijkheid van de ziel ontkende. Hermann hield voet bij stuk. Hij probeerde de opleiding van Karl thuis af te ronden door privéleraren in dienst te nemen die hem door zijn examen moesten slepen. Maar Karl liep weer weg. Nadat hij zich enkele maanden in de binnenstad van Wenen had schuilgehouden, vluchtte hij naar New York, waar hij berooid aankwam met niet veel meer bagage dan zijn viool. Het lukte hem niettemin meer dan twee jaar in leven te blijven met baantjes als kelner, cafémuzikant, barkeeper en leraar (hij gaf viool- en hoornlessen, onderwees wiskunde, Duits en alles wat hij kon verzinnen). Het avontuur zorgde ervoor dat hij zelfstandig werd en toen hij in 1867 in Wenen terugkeerde werd hem toegestaan – of werd hij er eigenlijk toe aangemoedigd – zijn praktische en technische aanleg te ontplooien en een ingenieursopleiding te volgen in plaats van zijn vader en zijn broers te assisteren bij het beheer van het familiekapitaal.

Na een jaar aan de Technische Hochschule in Wenen en een leertijd die bestond uit een reeks banen bij een aantal ingenieursbureaus, kreeg Karl een baan aangeboden als technisch tekenaar bij de bouw van een walserij in Bohemen onder leiding van Paul Kupelwieser, de broer van zijn zwager. Dit was zijn grote kans. Zijn carrière binnen de firma verliep zo verbluffend snel dat hij binnen vijf jaar Kupelwieser opvolgde als directeur-generaal. In de tien jaar die volgden bleek hij de misschien wel meest voortvarende industrieel te zijn in het Oostenrijks-Hongaarse rijk. Het kapitaal van zijn firma, en uiteraard ook zijn persoonlijke kapitaal, vermeerderde zich zo veelvuldig dat hij in de jaren negentig van de negentiende eeuw een van de rijkste mannen in het rijk was geworden, en de toonaangevende figuur in de ijzer- en staalindustrie van zijn land. In die hoedanigheid werd hij voor de critici van de uitwassen van het kapitalisme een van de archetypen van de agressieve inhalige industrieel. Door zijn toedoen werden de Wittgensteins de Oostenrijkse tegenhangers van de Krupps, de Carnegies of de Rothschilds.

Nadat hij in 1898 een reusachtig privékapitaal had vergaard, dat tot

op de dag van vandaag zijn nakomelingen tot een comfortabel leven in staat stelt, trok Karl Wittgenstein zich plotseling terug uit het zakenleven en deed hij afstand van al zijn functies in de directie van de diverse staalfirma's die hij had geleid en hij hevelde al zijn beleggingen over naar buitenlandse – hoofdzakelijk Amerikaanse – fondsen. (Deze laatste stap bleek te getuigen van een opmerkelijk vooruitziende blik, omdat hij zodoende het familiekapitaal beschermd tegen de inflatie die Oostenrijk na de Eerste Wereldoorlog lam legde.) Rond die tijd was hij vader van acht uitzonderlijk begaafde kinderen.

De moeder van Karl Wittgensteins kinderen was Leopoldine Kalmus, met wie Karl in 1873 was getrouwd aan het begin van zijn opvallende carrière in de firma Kupelwieser. Door de keuze van zijn bruid bewees Karl wederom dat hij een uitzondering vormde binnen het patroon van zijn familie, want Leopoldine was de enige gedeeltelijk joodse echtgenote van een van de kinderen van Hermann Christian. Haar vader, Jakob Kalmus, stamde weliswaar uit een vooraanstaande joodse familie, maar zelf was hij katholiek opgevoed. Haar moeder, Marie Stallner, was volkomen 'Arisch' – de dochter van een aanzienlijke (katholieke) Oostenrijkse familie van grootgrondbezitters. In feite was Karl op dat tijdstip niet met een joods, maar met een katholiek meisje getrouwd (dat zou pas veranderen toen de Neurenbergse rassenwetten in Oostenrijk van kracht werden) en zijn huwelijk vormde dus een verdere stap op de weg van de assimilatie van de familie Wittgenstein in de Weense goeode burgerij.

De acht kinderen van Karl en Leopoldine ontvingen het katholieke doopsel en werden in dat geloof opgevoed als onbetwiste en trotse leden van de Oostenrijkse hogere kringen. Karl Wittgenstein kreeg zelfs de mogelijkheid aangeboden in de adelstand te worden verheven, maar hij weigerde het aristocratische *von* aan zijn naam toe te voegen, omdat hij van mening was dat een dergelijk gebaar kon worden opgevat als parvenuachtig gedrag.

Zijn onmetelijke rijkdom stelde de familie wel in staat om in de stijl van de adel te leven. Hun huis in Wenen in de Alleegasse (tegenwoordig Argentiner-gasse) werd door buitenstaanders Palais Wittgenstein genoemd, en het was inderdaad een paleis, dat eerder in die eeuw voor een graaf was gebouwd. Behalve dit huis bezat de familie nog een huis aan de rand van Wenen, in de Neuwaldeggergasse, en een groot landgoed in Neder-Oostenrijk, de Hochreit, waar zij in de zomer verbleven.

'BRILJANTE WITTGENSTEIN-BIOGRAFIE.'

- De Groene Amsterdammer

Met zijn scherpe denken veranderde Ludwig Wittgenstein (1889-1951) de koers van de twintigste-eeuwse filosofie voorgoed. In *Wittgenstein*, de veelgeprezen biografie die inmiddels als een klassieker wordt beschouwd, onthult de befaamde filosoof Ray Monk de diepten van Wittgensteins denken. Hij bestudeerde hiervoor niet alleen de geschriften en de correspondentie van Wittgenstein, maar sprak ook met zijn familie, vrienden en studenten. Het resultaat is een fascinerend portret van een onontkoombaar denker, die de filosofie ingrijpend beïnvloedde, maar voortdurend twijfelde aan zijn eigen bestaansrecht.

Ray Monk is een Britse biograaf en filosoof, bekend om zijn werken over het leven van invloedrijke figuren zoals Ludwig Wittgenstein en Robert Oppenheimer.

'Alom geprezen vanwege de gevoelige en inzichtelijke manier waarop Monk het leven van Wittgenstein in verband brengt met zijn werk.' - de Volkskrant

'Een mooiere hoofdpersoon voor een biografie is nauwelijks denkbaar. Voor een roman trouwens ook niet. Hij kan wedijveren met de beste literaire personages uit de belletrïe.' - Trouw

www.uitgeverijtenhave.nl

